

A vita interszubjektív beágyazottsága Heller Ágnesnél

Marosán Bence Péter

„Lábjegyzetek Platónhoz. A vita”.

A Magyar Filozófiai Társaság konferenciája

Szeged, 2021. május 27-28.

Bevezetés

Heller Ágnes több mint 62 évet átfogó filozófiai pályafutásában, a mégoly döntő változások ellenére is találunk bizonyos, többé-kevésbé állandó vonatkozási pontokat, amelyek mindvégig meghatározónak számítottak nála a filozófiával, és speciálisan a filozófiai igazsággal kapcsolatos eszmefuttatásaiban, megfontolásaiban. Mindenekelőtt az egyén és konkrétan az *egyéni egzisztencia* fogalmait kell itt kiemelni, amelyek nála a korai, 1957-es Hegel-tanulmányától, kiforrott marxista művein, majd a marxizmusból való kiábrándulásán és attól való relatív eltávolodásán át, posztmodern írásaiig és a legutolsó szövegeiig bezárólag mindenütt meghatározó szerepet töltek be. A filozófiai igazságra irányuló megjegyzései és eszmefuttatásai szélesebb keretrendszerét leginkább a következő fogalmak jelölték ki: végesség, nyitottság, szabadság és pluralizmus. Ezzel szerves összefüggésben Heller Ágnes szerint a filozófiai igazság és a róla folytatott vita mindig valamilyen társadalmi háttérbe, illetve kontextusba ágyazódik bele.

Végső soron a filozófia mibenléte és feladata is az individuum fogalmával fonódott nála össze. Mi a filozófia lényege és küldetése? Heller Ágnes szerint, hogy radikalizált önismeretet adjon, és elősegítse ennek a praxisba való átültetését is. A filozófiai elmélet gyakorlati és társadalmi-interszubjektív vonatkozása, társadalmi háttere szintén olyan motívum, mely végighúzódik Heller Ágnes munkásságán. Az a marxizmus, amelytől Heller a hetvenes években elfordult, véleményem szerint a marxizmus egy bizonyos olvasata volt. A marxi filozófiával viszont élete végéig megőrzött egy bizonyos nagyon szoros kapcsolatot.¹ Nem véletlen, hogy pályafutása végefelé is számos szövegben és előadásban foglalkozott Marx gondolataival. Ahogy beszédesnek kell tekintenünk azt is, hogy Marx filozófiájának nem empirikus következményeit és megfontolásait tartotta relevánsnak és időtállóknak, hanem annak

¹ Vö. pl. Heller Ágnes: „Elidegenedés, fetiszmus, eldologiasodás fogalmai Marx filozófiájában”. In Fülöp Nóra et al. (szerk.): *Elidegenedés és emancipáció. Karl Marx és a Gazdasági-filozófiai kéziratok*. Budapest: L'Harmattan, 2016: 15-23. Uő.: „Hogyan fordította meg, illetve vissza, Marx a kritika fogalmának kanti alkalmazását?”. In Blandl Borbála et al. (szerk.): *A kritika fogalma a XIX. században*. Budapest: Áron kiadó, 2021: 9-17.

mindenekelőtt „transzcendentális” vonatkozásait; ami az egyéni és általában vett lét általános, bizonyos értelemben apriori összefüggéseit jelentette.

A filozófiai igazság Heller Ágnesnél mindig lényegileg személyes és egzisztenciális igazságot jelentett, amelyet azonban a valósággal való konfrontációban kell elérni, illetve kivívni, illetőleg alkalmasint egymással – vitapartnerek – közti konfrontációban, vitában. Hangsúlyos volt nála a filozófiai vita fogalma az igazság elérésében, kivívásában. Az igazság nála nem pusztán individuális volt, hanem mindig lényegileg interszjektív is.

I. Útban a posztmodern felé. A társadalmilag és gyakorlatilag meghatározott igazságfogalom

Az egyén fogalma és a filozófiai ismeretnek az önismeret terminusaiban való meghatározása már Heller első nagyobb, marxistának mondható korszakában is irányadónak számított. Egy ifjúkori, 1957-ben írt, a Hegel-évfordulóra szánt tanulmányában a történelmi szükségszerűség fogalmával foglalkozik, és a diadalmasan lépkedő, az egyetemes és racionális szükségszerűség páncéljával felvértezett, esetlegességet nem tűrő hegeli haladás eszményével szemben érezhetően az egyén és az esetlegesség szerepét emeli ki. Hegelt ebben a tanulmányban Csernisevskijjel ellensúlyozza, amit a tanulmány elején álló mottó is tükröz: „Mi hasznom van abból, ha az általános él, míg az egyéni szenved?”.² Heller egyik fő pontja ebben a tanulmányban az, hogy a szükségszerűség számos eltérő formában valósulhat meg; és ezen formák egyike vagy másika lehet az individuumok számára kívánatosabb vagy éppen kevésbé kívánatosabb. Szó szerint így fogalmaz: „Mert nem maga a jövő szükségszerű bekövetkezésének tudata hajt cselekvésre, hanem annak tudata, hogy ez a cselekvés döntő befolyást gyakorolhat a szükségszerűség megvalósulásának formáira”.³ Az egyénnek döntő szerepe lehet a történelmi folyamatok alakításában, és Heller szerint nem is vonhatja ki magát az alól, hogy alkalmasint történelemformáló szerepet kell vállalnia, különösen, amikor a történelem szemmel láthatóan döntő elágazási pontokhoz érkezik. A történelmi cselekvés konkrét tartalmát és célkitűzéseit azonban Heller szerint az ön- és világismeret határozhatja meg közelebbről; részben nagyon is filozófiai jellegű reflexiós tevékenység.

A mindennapi élet c. könyvében Heller a filozófiát úgy jellemzi, mint az emberiség fejlődésének „tudata és öntudata”.⁴ A filozófiát elhatárolja egyfelől a tudománytól, mellyel

² Heller Ágnes: „A hegeli történetfilozófia és az orosz forradalmi demokraták”. In Szigeti József (szerk.): *Hegel- emlékkönyv*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1957: 209.

³ Heller 1957: 217.

⁴ Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1970: 166.

szemben a filozófia először bizonyos fokig személyes állásfoglalást (bizonyos mértékű „pártosságot”) követel és fokozottan értelmező, másodszor az „egészre” vonatkozik. Másfelől elhatárolja a művészettől, mondván, a filozófia olyan önismertet nyújt, melyet a meglévő tudásformák közvetítenek. Ebben a műben Heller hangsúlyozza a filozófia értelemadó funkcióját, azt, hogy a filozófia egyéni és közösségi szinten is értelmet ad a létezésnek. A filozófiai állásfoglalásoknak lényegi etikai, értékbeli következményeik vannak, amivel a gyakorlati életet is alapvetően meghatározzák. A filozófiai viták ezért Heller szerint lényegileg egyúttal értékviták is, mivel értékbeli, axiológiai implikációkkal rendelkeznek.

Az 1975-ös, magyarul csak 2009-ben megjelent *A filozófia radikalizmusa* c. kötetben a filozófiai polémia és az értékvita is központi helyet foglal el. „A filozófia története” – mondja – „filozófiai viták története”.⁵ Értelmezése szerint minden igazi filozófia radikális: azaz a gondolkodásra, a létezés egészére, az életre vonatkozólag fogalmaz meg radikális kérdéseket és válaszkiérleteket. A filozófia végső soron az ember mibenlétére, szabadságára, szükségleteire reflektál, és súlyos gyakorlati következményekkel bíró válaszokat vázol fel, melyek azonban a lét egészéről alkotott koncepción alapulnak. Az ilyen, értékelő implikációkkal rendelkező általános filozófiai eszmények, Tengelyi szavával élve „világvázlatok”,⁶ valamint a róluk folytatott viták Hellernél szintén mélyen társadalmi beágyazottsággal bírnak. Igaz, ebben az 1975-ös szövegben Heller inkább ezeknek a radikális érték- és világvázlatoknak a kontradiktórikus, egymást kizáró, illetve a filozófiai viták alapvetően konfliktusos jellegét hangsúlyozza, azt már itt is megengedi, hogy a filozófusok tanuljanak egymástól vitáik során, és egymás hatására módosítsák saját, eredeti álláspontjukat.⁷

Ennek a műnek a gondolatai – a filozófiai viták pluralisztikus jellegének és kvázi-egyenrangú igazságigényének hangsúlyozásával – már egyértelműen és világosan a későbbi, posztmarxista, illetve posztmodern korszak filozófiafelfogása felé mutattak.

⁵ Heller Ágnes: *A filozófia radikalizmusa*. Budapest: Gond kiadó, 2009: 230.

⁶ Tengelyi László: *Őstények és világvázlatok*. Budapest: Atlantisz kiadó, 2017.

⁷ Vö. Heller 2009: 348, 352.

II. A vita szerepe a reflektált posztmodern igazságfogalmának artikulációjában

A hetvenes évek után Heller maga mögött hagyta a hagyományosabb értelemben vett marxizmus pozícióját, és egyre inkább a posztmodern filozófiájához közeledett, majd egy olyan felfogáshoz, amit „reflektált posztmodern”-nek nevezett.⁸ Amellett, hogy Heller Ágnes átfogó és úgyszólván lehenyerlőnek nevezhető műveltséggel rendelkezett szinte a teljes filozófiatörténetről (hogy csak a filozófiatörténetet említsük), és képes volt arra, hogy ezt a történetet könnyedén és nagyon invenciózusan gondolkodásában mindig mozgásban tartsa, ebben a reflektált posztmodernnek nevezhető pozícióban a legfőbb filozófiai szövetségesei talán Heidegger és Sartre voltak (ez utóbbit Heller „századunk legjelentősebb élő filozófusá”-nak nevezi 1975-ben),⁹ valamint mindenekelőtt Derrida, továbbá Rorty és Foucault.

Amit Heller „reflektált posztmodern”-nek nevez, az egyebek mellett az igazság pluralizmusát és egzisztenciális voltát hangsúlyozza, valamint olyan tényezőket, mint a végesség és nyitottság, illetve a filozófiai gondolkodás és a filozófiai viták történeti, társadalmi és gyakorlati integráltsága. A reflektálatlan posztmodernről azzal különbözteti meg, hogy a reflektálatlan posztmodern – Heller értelmezésében – azt hiszi, hogy könnyedén szakíthat a korábbi metafizikai, racionalista és aufklérista tradícióval; egyszerűen el kell utasítania a felvilágosodás és a korábbi racionalizmus univerzalizmusát, és az egyetemes helyébe elég a különös és a töredékes tennie. Heller szerint viszont a korábbi, általa reflektálatlannak mondott posztmodern nem vet számot azzal, hogy ilyen egyszerűen nem léphetünk ki a modernitásból és a klasszikus metafizikai tradícióból, és az nem veszi figyelembe a világ ténylegesen *paradox* jellegét. A reflektált posztmodernben különös és egyetemesség együttes jelenléte és kibékíthetetlen ellentéte is megmarad és megőrződik, mint a világunkat jellemző számos paradoxon egyike. „A reflektált posztmodern gondolkodás” – írja Heller – „úgy látja, hogy a modern ember paradox világban él, s talán a legjobb az lenne [...], ha megtanulna a paradoxonokkal együtt élni”.¹⁰

„A társadalomtudományok hermeneutikája” c. tanulmány egyszerre tesz éles különbséget a társadalomtudományok és a filozófia igazságfogalma között, és köti össze szervesen a kettőt.¹¹ A társadalomtudományok „igaz tudást” szolgáltatnak, míg a filozófia végső soron mindig az „igazságra mint olyanra” törekszik. Ugyanakkor a társadalomtudományok –

⁸ Heller Ágnes: *Életképes-e a modernitás?* Debrecen: Latin Betűk kiadó, 1997: 10.

⁹ Heller 2009: 206.

¹⁰ Heller 1997: 10.

¹¹ Heller 1997: 39-78.

empirikus vonatkozásaik ellenére – bizonyos szempontból lényegi módon hasonlítanak a filozófiára. Egy társadalomtudományi paradigma – mint amilyen Marxszé, Durkheimé, Weberé vagy éppen Habermasé – átfogó képet ad a társadalomról. Egy-egy ilyen paradigma nem igazolható olyan módon, mint egy-egy természettudományos hipotézis, viszont empirikus vonatkozásaiknál fogva a társadalomtudományos elméletek bizonyos mértékig falszifikálhatók – szemben a filozófiával.¹² Általánosságigényében viszont inkább egy filozófiai világmagyarázat totalitáskarakterével rokon, és Heller szerint abban is alapvetően a filozófiával analóg a társadalomtudomány, hogy mindenekelőtt és elsősorban *önismeretet* nyújt, és ezzel szoros összefüggésben alapvető szerepe van az emberi életre vonatkozó – akár kollektív szinten végbemenő – *értelemadásban*.¹³ A társadalomtudományok sajátos paradoxona, hogy ezek magának a társadalomnak a társadalomba beleágyazott, de végső soron az egyén által végrehajtott önreflexióját jelentik. A vita és az objektív valóság ezt az önreflexiót jelentősebb mértékben befolyásolja, mint a filozófia esetében; de azért a filozófiához hasonlóan a társadalomtudományoknál is lényeges az, hogy itt egy bizonyos módon általános, adott esetben egyenesen transzcendentálisnak mondható motívumokkal áthatott magyarázatról van szó, amely az értelmezésnek is jóval nagyobb teret enged, mint bármely természettudományos hipotézis.

A filozófiai igazságnak a személyes, egzisztenciális karaktere kerül igazán előtérbe „A szubjektum halála?” c. tanulmányban.¹⁴ A modernitás szubjektumfogalma, Heller szerint, az éntapasztalat és a világtapasztalat bizonyos sajátos értelmezésmódjára vonatkozik, mely utóbbi szerint van egy olyan többé vagy kevésbé rögzített entitás vagy struktúra, amely ezeket a tapasztalatokat hordozza. Ezt a felfogást tették alapvetően problematikussá a 20. századi behaviorista, majd posztmodern törekvések, melyek „a szubjektum haláláról” szóló szövegekben teljesebben ki. Heller szerint azonban elhamarkodott volna temetni a szubjektumot. Szerinte is a szubjektum az éntapasztalatok és világtapasztalatok bizonyos jellegű találkozásában és egymáshoz illeszkedésében áll.¹⁵ Van ennek a fogalomnak egy olyan magva, amely szerinte életképesebb lehet, mint azt a posztmodern egyes klasszikus szerzői vélik. Egy olyan magvról van szó mégpedig, mely a társadalmi és praktikus valóság elszakíthatatlan része.

¹² Heller 1997: 64.

¹³ Heller 1997: 75.

¹⁴ Heller 1997: 245-266.

¹⁵ Heller 1997: 265.

Heller szerint akár hallgatólagos, akár kifejezett módon, de mindannyian választ adunk arra a kérdésre, hogy kik vagyunk mi. Ez a válasz lehet reflektáltabb és teljesen reflektálatlan; de ebben a válaszban kristályosodik ki a valódi énünk, mely által megvalósíthatunk egy tulajdonképpeni vagy egy nem-tulajdonképpeni létezésformát – pontosan, ahogy Heidegger vagy Sartre gondolta. Ezt a mélyebb és tulajdonképpenibb énfogalmat alkalmasint viták és konfrontációk sorozatán keresztül alakítjuk ki: önmagunkkal (egyres dntéseinkkel és gondolatainkkal), más emberekkel és a világgal való konfrontációban. A filozófia abban tud segíteni, hogy az önismeret – amelyben választ (válaszokat) adunk arra a kérdésre, hogy kik vagyunk mi valójában – reflektáltabb és elmélyültebb legyen.

A filozófiai ismeret egy olyan egzisztenciális igazságfogalmat artikulál, amely részben ezen az önismereten nyugszik, részben alakítja ezt az önismeretet. Ezt az ismeretet, és az általa implikált filozófiai pozíciót azonban végső soron a világban való dolgokkal, eseményekkel és viszonyokkal összefüggésben, illetve az öröklött és készenkapott világmagyarázatokkal konfrontálódva, más filozófiai pozíciókhoz – vitatkozva vagy azok bizonyos elemeit részben megerősítve – viszonyulva kell elérnünk.

A reflektált posztmodern igazságfogalmát dolgozza ki és mutatja be részletesen is a 2003-as, *Filozófiai labdajátékok* c. kötet.¹⁶ Ebben a műben a filozófia diszkurzív, plurális és polémikus karakterének is kiemelkedő szerep jut. A könyv központi motívuma a labdajáték metaforája, mely az elődeinktől, adott esetben kortársainktól „elkapott” filozófiai témákra utal; melyeken mi magunk dolgozunk tovább, és azután, amit magunk alkottunk, tovább dobunk. Az általunk tovább dobott labdát pedig vagy elkapja valaki, vagy elejtett labdák lesznek – de a mi életünk szempontjából mindenekelőtt az a fontos, hogy mi mit teremtettünk az elődeinktől vagy kortársainktól kapott témákból; illetve, hogy milyen saját témát, labdát hoztunk létre.

A posztmetafizikai korszak meghatározó jegyei lettek az egyediség, esetlegesség és nyitottság, ennek azonban, teszi hozzá Heller, a legkevésbé sem kell az igazság fogalmának feladásával járnia. Az igazság fogalma nem tűnik el a filozófiatörténetből, hanem a posztmetafizikai korszak sajátosságainak megfelelően átalakul. Ezt az igazságfogalmat minden korábbi korszaknál erőteljesebben meghatározza a személyesség; ez egy személyes igazságkonceptió, amellyel kapcsolatban a fő kérdés az, hogy nekünk, a mi életünk szempontjából ennek az igazságnak mi a mondanivalója, a hozadéka. Nem pusztán szubjektív ez az igazság, ahogyan Kierkegaard beszélt Hegellel szemben az igazság szubjektivitásáról, mivel bizonyos objektív, tőlünk független tényezőkkel is találkoznia kell az igaz vélekedésnek;

¹⁶ Heller Ágnes: *Filozófiai labdajátékok*. Budapest: Gond kiadó, 2003.

de Heller szerint a posztmodern korban nincs olyan típusú objektív érvényesség, amelyet a modernitás során az igazságnak tulajdonítottak; vagy legalábbis bizonyosan nem egyetemes és törésmentes ez az érvényesség.

A többi filozófussal való vita módosíthatja a filozófus által elfoglalt pozíciót, és Heller szerint a genuin filozófia egyik alapvető jegye, hogy a filozófus kiteszi véleményét mások kritikájának, és nyitva hagyja a lehetőségét, hogy eredeti állásfoglalását mások bírálatának, véleményének hatására megváltoztassa, esetleg egyenesen feladja. De az így létrejövő új pozíciót ő fogja felvenni, ő az, akinek felelősséget kell vállalnia új felfogásáért. Végző soron, az általa kényszerítőnek belátott érvek vagy motívumok hatására elfogadott új koncepcióval kapcsolatban a filozófusnak azt a kérdést kell feltennie, hogy milyen hozadéka van ennek a koncepciónak az ő személyes életére, és hogyan befolyásolja ez a filozófiai nézet az ő életét gyakorlati szinten.

Utószó

A reflektált posztmodern igazságfogalma önnön végességünkre, tévedésre hajlamos voltunkra figyelmeztet, óvatosságra int, nyomatékosítja a másokra vagy többiekre nyitott vita fontosságát, és megmutatja, hogy az ilyen jellegű filozófiai igazságnak mindeneke előtt személyes és egzisztenciális relevanciája van. Arra kell mindig rákérdeznünk, hogy az egyes, igaznak tartott filozófiai belátásoknak milyen hozadéka van személyes életünkre.

Ennek a típusú óvatosságnak is nyitottságnak különös jelentősége van korunkban, amikor ismét egyre gyakrabban találkozhatunk azzal az attitűddel, melynek viselője túlságosan is bizonyosnak tűnik abban, hogy rátalált az egyedüli, kizárólagos igazságra, illetve amikor látszólag túlságosan is sokan hajlanak arra a vélekedésre, hogy az igazságot – az egyedülinek, abszolútnak és kizárólagosnak tekintett igazságot – egyedül is elérhetik, mások segítségével nélkül. Ilyenkor a reflektált posztmodern józansága felbecsülhetetlen segítséget nyújthat. Az egyénnek éppúgy, mint magának a filozófiának.